

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, "Mevâkitü's-şalât", 1, 9-14, 18-21, 27; Müslim, "Mesâcid", 166-179; Tirmizî, "Şalât", 1; Hasan b. Ali el-Merrâkûşî, *Câmi'ü'l-me-bâdî ve'l-gâyât fî 'ilmi'l-mikât* (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1405/1984, I-II; J. Meeus, *Astronomical Formulae for Calculators*, Richmond 1982; Mohammad Ilyas, *A Modern Guide to Astronomical Calculations of Islamic Calendar, Times and Qibla*, Kuala Lumpur 1984; a.mlf., *New Moon's Visibility and International Islamic Calendar for the Afro-Asian and European Region*, Penang 1993; W. M. Smart, *Textbook on Spherical Astronomy*, Cambridge 1984; 'İlmü'l-mevâkit: Uşûlühü ve menâhicüh (nşr. Muhammed el-Arabî el-Hattâbî), Muhammediye 1407/1986; Muammer Dizer, "İslâm Dininin Astronomi ile İlişkisi", *Diyanet Dergisi*, XVIII/2, Ankara 1979, s. 79-107; D. A. King, "Mikât", *Eİ²* (İng.), VII, 27-32.

MUSTAFA HELVACI - YAVUZ UNAT

İLM-i NEBÂT

(علم النبات)

Bitkilerin türleriyle morfolojik ve fizyolojik yapılarını, tıp, eczacılık ve tarımla ilişkileri içinde inceleyen ilim, botanik.

Bitkiler hakkındaki araştırmalar İslâm bilim tarihinin ilk yıllarına kadar uzanan bir geleneğe sahiptir. Müslüman Araplar'ın kendi çevrelerindeki bitki örtüsüyle ilgili tecrübeleri, lügat âlimlerinin bu konunun terminolojisini erken tarihlerden itibaren kayda geçirmeleri, İslâm öncesi Mezopotamya, Grek, Bizans ve Fars kültürlerinin tıp, eczacılık ve tarım gibi alanlardaki literatürünün İslâm dünyasına intikali ve tabiat ilimlerinin temel disiplinlerinden biri olan ilm-i nebâtın felsefî bir dal sayılması bu geleneğin teşekkülünü sağlamıştır. Bitkiler tedavi amacıyla da kullanıldığı için tıp ve eczacılık, tabii varlık alanının incelenmesi çerçevesinde tabiat felsefesi ve herhangi bir ülkenin bitki örtüsünü tanıma gereği bakımından coğrafyanın konuları arasında yer almış ve daha sonra bunlara bitki motiflerine ve bitki sembolizmine verilen önem neticesinde güzel sanatlar da eklenmiştir. Öte yandan gündelik hayatta temel ihtiyaçları ilgilendirmesinden başka, kişilerin teorik araştırma merakını tatmin etmesi de bitkiler âlemini keşfe yönelik çabaları kamçulamış ve sonuçta bitkiler âlemi İslâm bilim ve sanat geleneği içinde önemli bir araştırma konusu haline gelmiştir.

II. (VIII.) yüzyıldan itibaren kaleme alınmış "nebât" (bitki) veya "filâha" (tarım) başlıklı eserlerde botanikle tarımın tam

anlamıyla birbirinden ayırt edilmediği görülmektedir. Bilinen en eski ilimler tasnifi eseri olan *Kitâbü'l-Hudûd*'un müellifi Câbir b. Hayyân da hayatının sonlarına doğru biri *en-Nebât* diğeri *el-Filâha* başlığını taşıyan iki ayrı kitap yazmasına rağmen (Sezgin, IV, 330-331) bu iki alanı müstakil birer disiplin saymadığı gibi botaniği tabii ilimlerin bir dalı gibi görmüştür. İslâm ilimler tasnifinde botaniğe müstakil bir disiplin olarak yer veren ilk müellif Kindî'dir. Kindî, Aristo külliyyatını tanıtmak üzere yazdığı risâlede ona nisbet edilen *Kitâbü'n-Nebât*'ı fiziğe dair eserler arasında altıncı sırada saymış ve konusunu "bitkilerin mevcûdiyetlerinin sebepleri, nitelikleri, özellikleri, genel durumları, bitkiler âlemine has problemler ve kapsamlı cevapları" şeklinde tanımlamıştır (*Resâ'il*, s. 383). Fârâbî de yine aynı kitap münasebetiyle bu ilim dalını fizikî ilimlerin (ilm-i tabîi) alt disiplinleri arasına koymuş ve konusu için "bitki türlerinde ortak olan ve olmayan niteliklerin incelenmesi" açıklamasını yapmıştır (*İhşâ'ü'l-'ulûm*, s. 119). Hârizmî tabii ilimleri tıp, meteoroloji, mineraloji, botanik ve zooloji sıralamasıyla vermiş (*Mefâtihü'l-'ulûm*, s. 154), İhvân-ı Safâ ise tabii ilimlerin altıncısı saydığı botaniğin konusunun bitki türleri, bu türlerin tabii nitelikleri, hangi fizikî coğrafya alanlarında yetiştikleri, kök, gövde, dal, yaprak ve meyvelerinin morfolojisi, insanlara yarar ya da zarar veren yönleri" şeklinde belirlemiştir; ayrıca İhvân-ı Safâ, yirmi birinci risâlesini yine cismanî-tabii varlıkların incelenmesi bağlamında bitki cinslerine ayırmıştır (*Resâ'il*, I, 271; II, 150-177). İbn Sinâ da aynı geleneği takip ederek botaniği tabii ilimlerin altıncı disiplini saymış (*Fî Akşâmi'l-'ulûmi'l-'akliyye*, s. 75) ve *eş-Şifâ* adlı ansiklopedik eserinde "eş-Tabî'iyât"ın yedinci kitabını bu bransa tahsis etmiştir. Tarım bilgisini müstakil bir disiplin olarak tabii bilimler arasında tasnif eden kişi ise İbn Haldûn'dur (*Mukaddime*, III, 1144-1145).

İslâm dünyasında botanik literatürünün gelişimi II. (VIII.) yüzyıldan itibaren başlamıştır. Tabiat felsefesi söz konusu olduğunda Câbir b. Hayyân botanik ve tarıma dair müstakil eserler yazan ilk müellif sayılmaktadır. Onun çağdaşı Mâserceveyh gibi hekimler de farmakolojiye dair eserlerinde bu tür bilgilere yer vermişlerdir; dolayısıyla günümüze ulaşan botanik muhtevalı ilk eserler, yaygın kanaatin aksine Arap lügat bilginleri tara-

findan değil tabiat filozofu ve hekimlerce kaleme alınmıştır. Bu konuda ortaya konan ilk eserler hakkında kaynakların genellikle sessiz kalması gelişimdeki ilk safhanın anlaşılması bakımından problem oluştuyorsa da mevcut ipuçları zooloji gibi botanik literatürünün de erken tarihlerde başladığını göstermektedir. Meselâ Tyanalı Apollonios'un *Kitâbü'l-Filâha*'sının Arapça'ya 179 (795) yılında kazandırıldığı bilinmektedir.

Bazı Batılı araştırmacılar, İslâm botanik tarihinde yer alan çalışmaların Grekçe'den yapılan tercüme ve tıbbî, zirai, coğrafi telifler şeklinde sınıflandırılabilceğini belirtirken tabiat filozoflarının ve lügat bilginlerinin yazdıklarını tasnif dışında tutmuş, fakat müslümanların bu alanda temayüz etmelerinde Grekçe'den yapılan çevirilerin etkili olduğu iddiasına da karşı çıkarak telif eserlerin tercümelerden daha fazla birikim içerdiklerini ileri sürmüşlerdir (Meyer, III, 133, 326). İslâm botanik literatürünün başlangıç dönemlerinde Grekçe eserlere çok şey borçlu olmadığını kabul eden bazı ilim adamları ise ilk tohumların Cündişâpûr okulunda atıldığını söylemişlerdir (Leclerc, I, 299). Dîneverî'nin *Kitâbü'n-Nebât*'ı İslâm botanikinin ilk merhalede Grekler'den çok şey almadığının bir kanıtıdır. Çünkü botanikçiden çok bir lügat bilgini olan Dîneverî'nin eseriyle Teofrastos'un Arapça'ya *Esbâbü'n-nebât* ve Dioskorides'in *Kitâbü'l-Haşâ-iş* adlarıyla çevrilen eserleri arasında bir karşılaştırma yapıldığında, Dîneverî'nin diğerlerine nisbetle şaşılabileceği derecede muhteva zenginliğine ve birikim fazlalığına sahip olduğu görülmektedir. Bu farklılığı, bedevî hayat tarzının sağladığı gözlem ve tecrübe imkânlarıyla açıklamak isteyenler çıkmışsa da (Silberberg, XXIV [1910], s. 225-265; XXV [1911], s. 39-89) anılan eserde bitkilerin sadece lügat bilgisi seviyesinde değil botanik yöntemleri uygulanarak fizyolojik ve morfolojik özellikleriyle tanımlandığı görülmektedir ki bu sistematik yaklaşımı bedevîlerin üstünkörü bilgi ve tecrübelerine bağlamak mümkün değildir. Dîneverî'de gözlemle bilimsel yaklaşımın kaynaklarını tesbit etmek için İbn Vahşîyye'nin Süryânîce'den çevirdiği Keldânî kültür muhitine ait *el-Filâhatü'n-Naba'iyye* adlı esere (*DîA*, XX, 437-438) gitmek gerekmektedir. *el-Filâhatü'n-Naba'iyye* tarım konusunda yazılmış olmasına rağmen bilinen ilk botanik klasiğidir ve özellikle bitkilerin yaratılışları ve tabiat şartlarından

etkileniş sebepleri üzerine ortaya koyduğu kısmıyla (yarısından fazlası) daha sonra gelen müellifler için model ve kaynak teşkil etmiştir; bu sebeple İslâm botanigi için temel oluşturduğu söylenebilir. Dineverî'nin *Kitâbü'n-Nebât*'ının genel botaniğe dair sistematik bölümünün yokluğunda bu eser, İslâm botaniginde gözlenen veri zenginliğinin en önemli kaynağı ve tanığı olarak kalmıştır. Kitapta yer alan bitki biyolojisi ve morfolojisine dair bölümde (I, 663-759) bitkilerin doğuşu ve farklı türlere ayrılması, kokuların ve çiçeklerin meydana gelmesi, renklerin psikoterapik etkileri, yapısal morfoloji ve bitki biyolojisinin temel meseleleri gibi konular ele alınmıştır.

İslâm dünyasında yetişen botanikçilerin daha çok bağ ve bahçeleriyle ünlü Endülüs'ten çıktıkları görülmektedir; İbn Vâfid, İbn Haccâc, İbnü'l-Avvâm, İbnü'l-Baytâr ve İbn Bassâl bunların önde gelenleridir. Özellikle bugüne ulaşmış botanik kitapları arasında, her ikisi de İsbiliyeli olan İbn Haccâc'ın *el-Mukni' fi'l-filâha*-sı ile İbnü'l-Avvâm'ın *Kitâbü'l-Filâha*-sı bu literatürün zirvedeki örnekleridir. İbn Haccâc'ın eserinin dikkat çekici bir yönü, İslâm tarım ve botanik literatüründe Varron (m.ö. I. yüzyıl) ve Columella ile (I. yüzyıl) temsil edilen Latin tarım geleneğine yer vermiş olmasıdır. Onun yirmi üç Grek ve Latin tarım bilgini içinde "Yüniyûs" diye ilk sırada andığı tarım bilgini (*el-Mukni'*, s. 123), büyük bir ihtimalle *De re rustica*'nın yazarı Lucius Junius Moderatus Columella'dır. İbn Haccâc'ın tarım ve ziraattan bahsederken konunun yalnızca teorik bilgilerini vermekle yetinmeyip deneysel yönlerini de vurguladığı görülür

(s. 6, 13, 24, 69, 91, 112). Mısırlı Cemâled-din el-Vatvât'ın *Mebâhicü'l-fiker*'iyle (dördüncü bölümü) Yemen Sultanı el-Melikü'l-Efdal Abbas b. Ali'nin *Kitâbü Buğ-yeti'l-fellâhîn fi'l-eşcârî'l-müşmire ve'r-reyâhîn*'i XIV. yüzyılın başlıca eserleridir. XVII. yüzyılın sonları ile XVIII. yüzyılın başlarında yaşayan Abdülğanî en-Nablusî'nin *Kitâbü 'Aleml-i-milâha fi 'ilmi'l-filâha*-sı ise son önemli tarım-botanik kitabdır.

Arap lugatçıları, II. (VIII.) yüzyılın ortalarından itibaren bitki isimleri ve botanik terimleriyle ilgilenmeye başlamışlardır. Halîl b. Ahmed ve Sibeveyhi'nin bu tür çalışmalarının ardından doğrudan doğruya botanik sözlüklerinin hazırlanması gündeme gelmiştir. Ebû Zeyd el-Kilâbî'nin *Kitâbü'n-Nevâdir*'i ile Asmaî'nin, Ebû Zeyd el-Ensârî'nin ve Dineverî'nin hocası İbnü's-Sikkît'in *Kitâbü'n-Nebât ve's-şecer* adını taşıyan eserleri ve Dineverî'nin *Kitâbü'n-Nebât*'ı başlıca örneklerdir. Bunlardan Asmaî'nin *Kitâbü'n-Nebât ve's-şecer*'i muhtemelen bazı eksiklerle günümüze ulaşmıştır; İbnü's-Sikkît'in eserine ise İbn Sîde'nin *el-Muḥaṣṣaṣ* adlı sözlüğünün tarım ve botaniğe ayrılmış olan kısmında 200'den fazla atıfta bulunulmuştur. Dineverî'nin *Kitâbü'n-Nebât*'ının da III ve V. ciltleri günümüze ulaşmış ve VI. cildi esere yapılan atıflardan hareketle yeniden inşa edilmiştir.

İslâm botaniginin sistematik gelişiminde Arapça'ya yapılan tercümelerin katkısı büyüktür. Yukarıda adı geçen *el-Filâhatü'n-Nabaṭiyye* bir tarafa bırakılacak olursa bunların başında -Arapça adlarıyla- Aristo'nun *Kitâbü'n-Nebât*'ı, Tyanalı Apollonios'un *Kitâbü'l-Filâha*-sı, Teof-

rastos'un *Esbâbü'n-nebât*'ı, Dioskorides'in *Kitâbü'l-Ḥaṣâ'iş*'i ve Demokritos'un *el-Filâhatü'r-Rûmiyye*'si gelmektedir (Sezgin, IV, 310-318). Bu tercüme literatür, İslâm felsefesindeki tabiat ilimlerine dair yazılan eserleri etkilemiştir. Nitekim henüz ilk aşamada Câbir b. Hayyân'ın, tabii varlık mertebeleri arasında ara formların mevcudiyetini kabul eden ve yapısal açıdan kalker olduğu halde bir çalı veya bodur ağaca benzeyen mercanın nebâtî ruha sahip bulunduğunu ileri süren Apolloniosçu teoriden etkilendiği anlaşılmaktadır. Câbir'in temsil ettiği tabiat felsefesinde bitkilerin oluşumu ve türlere ayrılması bir yandan unsurlar teorisine, öte yandan astrolojik etkilere dayandırılmakta, buna bağlı olarak da bitkilerin suni biçimde üretilebileceği ileri sürülmektedir (Câbir b. Hayyân, s. 380-391). İhvân-ı Safâ yirmi birinci risâlede bitkilerin öz suyunu topraktan çekme, tutma, sindirme, boşaltma, beslenme, gelişme ve şekillendirme güçleri olduğunu vurgulamış, özellikle hurma hakkında tohumdan ağaca kadar bütün aşamaları ve aşılması üzerine ayrıntılı bilgi vermiştir (*Resâ'il*, II, 150-177). İbn Sînâ, *eş-Şifâ*'ın "eṭ-Ṭab'îyyât" bölümünün yedinci kısmını bitkilerin fizyolojisine ayırmıştır. Aristoya nisbet edilen *Kitâbü'n-Nebât*'ın açık etkisini yansıtan bu kısımda botaniğe daha ziyade sebeplilik ve gâiyyet (erekçilik) fikri açısından yaklaşmıştır. Aynı etkiyi, İbn Bâcce'nin farmakolojiye dair *Kitâbü'l-Tecribeteyen*'inde de görmek mümkündür. İbn Bâcce, bitkilerin fizyolojisi üzerine *Kitâbü'n-Nebât* adlı müstakil bir çalışma daha yapmış ve bu eserde bitkilerin sayılamayacak derecedeki çeşitliliklerine dikkat çektikten sonra onları mükemmeller ve iptidailer diye ikiye ayırarak ikincilerin başlıca organlarının eksik olduğunu belirtmiştir; bitkilerin üreme şekilleri de ele aldığı konular arasındadır.

Botanikle irtibatlandırılan bir başka bilim dalı eczacılıktır ve *Kitâbü'l-Ḥaṣâ'iş*'iyle Dioskorides etkili olmuştur. Birünî onun basit ilâçlar alanına getirdiği yenilikleri övmüş ve İslâm dünyasında isim yapmış uzmanlar arasında saydığı Yuhannâ b. Mâseveyh, Mâserceveyh, Ebû Bekir er-Râzî ve Ali b. Abbas el-Mecûsî gibi kişilerin Grekler'in araştırmacı ruhu karşısında derlemeci olmaktan öteye geçemediklerini ileri sürmüştür (*eş-Şaydele*, s. 10-11). Erken dönem İslâm tıbbının önemli simalarından olan Ali b. Rabben et-Ta-

Dioskorides'in *Materia Medica* adlı eserinin tercümesi olan *Kitâbü'l-Ḥaṣâ'iş*'ten tasvirli iki sayfa (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3703, vr. 3^a, 29^a)

Kitâbü'l-Haşâ'îş'te hardal bitkisiyle ilgili tasvirlerin bu-
lunduğu sayfa (TSMK, III. Ahmed, nr. 2127, vr. 83⁹)

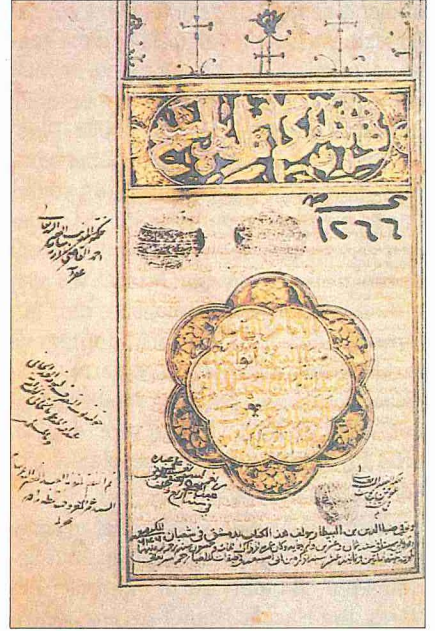
berî, *Firdevsü'l-hikme* adlı külliyyatın-
da müfred ilâçları da ele almış ve Grek
hekimlerinin bilmediği yirmi kadar yeni
bitkiyi tanımlamıştır (s. 394, 398, 402, 417).
Farmakolojik eserleriyle botaniğe katkı-
da bulunan eski hekimler arasında Hu-
neyn b. İshak ile hocası Yuhannâ b. Mâ-
seveyh'i de zikretmek gerekir. Huneyn'in
Kitâb fi'l-bukûl ve havâşşihâ, *Kitâb
fi'l-fevâkih ve menâfi'uhâ* adlı eserle-
riyle İbn Mâseveyh'in *Kitâbü Havâşşî'l-
ağziye ve'l-bukûl ve'l-fevâkih ve'l-lü-
hûm ve'l-elbân ve a'zâ'i'l-hayevân
ve'l-e'bâzîr ve'l-e'fâvîh* adlı eseri bo-
tanik literatürüne önemli birer katkıdır
(Sezgin, IV, 337). Ebû Bekir er-Râzî, *Kitâ-
bü'l-Hâvî'sinin* yirminci ve yirmi birinci
bölümlerinde 630 adet tıbbî bitki tanıtmış
ve verdiği listeye İbnü'l-Baytâr gibi
ünlü farmakologlar tarafından defalarca
atıfta bulunulmuştur. Râzî'nin ardından
Ali b. Abbas el-Mecûsî *Kâmilü's-sinâ'a-
ti't-tıbbiyye'sinde* müfred ilâçların bir
tasnifini yapmıştır. İbn Sînâ ise *el-Kâ-
nûn fi't-tıbb*'ının ikinci kitabını müfred
ilâçlara ayırmış ve 800'den fazla tıbbî bit-
kiyi tanımlamıştır. Genelde bitkilerin mor-
folojik nitelikleri üzerinde durmayan, an-
cak konu farmakolojik açıdan önem ar-
zettığı zaman bazı ayrıntılara giren İbn
Sînâ basit ilâçlar konusunda pek orijinal
bilgiler vermemişse de iyi bir sistematikçi
olmuştur. İbn Sînâ'nın çağdaşı Bîrûnî de
bu alanda *Kitâbü's-Saydele* adlı eserini

kaleme almıştır. Onun bitkisel ilâç listesi,
bilinen ve yeni olanlarla birlikte 770 civa-
rındadır. Bu eserin diğerlerinden farklı
bir özelliği de bitki isimlerinin Türkçe da-
hil çeşitli dillerdeki karşılıklarını vermesidir.
Diğer önemli farmakoloji ve botanik
uzmanları arasında *Tefsîru esmâ'i'l-ed-
viyeti'l-müfrede min Kitâbi Dîskûrîdûs*
adlı eseriyle İbn Cülcül, *Kitâbü'l-Edvi-
yeti'l-müfrede* adlı eseriyle Ahmed b.
Muhammed el-Gâfiki, *Şerhu esmâ'i'l-
'ukkkâr* adlı eseriyle İbn Meymûn ve *Kitâ-
bü'l-Câmî' li-müfredâtî'l-edviyeti'l-
müfrede* adlı eseriyle İbnü'l-Baytâr sayı-
labilir. Bunların içinde, kısaca *el-Müfre-
dât* diye tanınan kitabıyla İbnü'l-Baytâr'ın
İslâm botanik tarihinde özel bir yeri var-
dır. Çünkü kendisinden önceki Ahmed b.
Muhammed el-Gâfiki, Şerif el-İdrîsî, İbn
Meymûn ve hocası İbnü'r-Rûmiyye gibi
üstatların eserlerinden alabildiğine ya-
rarlanmış ve bütün bu literatürün an-
lamlı bir sentezini ortaya koymuştur. Gü-
nümüze ulaşmış en büyük farmakoloji an-
siklopedisi olan bu eserde 2000'in üzerin-
de basit ilâç tanımlanmıştır ve bunlardan
300'ü aşan miktarı çağının bilgisine gö-
re yenidir. İbnü'l-Baytâr'ın, Dioskorides'in
Materia Medica'sına içindeki müphem
terimleri açıklamak için yazdığı şerh de
(bk. bibl.) onun botanik terminolojisine
ne kadar hâkim olduğunu bir kanıttır.

İslâm gezgin ve coğrafyacılarının ülke-
lerin bitki örtüsüne dair verdikleri bilgi-
ler de botanik literatürünün gelişmesine
katkıda bulunmuştur. Bunlardan İbn Bat-
tûta seyahatnâmesinde gittiği yerlerde
dikkatini çeken bitkileri tanıtmıştır. İbn
Havkal ve İdrîsî gibi coğrafyacıların, me-
selâ Sicilya adasının bitki örtüsü hakkın-
da verdikleri bilgiler fevkalâde ilgi çekici-
dir.

Osmanlılar'ın botanik literatürüne olan
ilgilerinin Dioskorides, İbnü'l-Baytâr ve İb-
nü'l-Avvâm'ın eserleriyle *el-Filâhatü'n-
Naba'iyye* üzerinde yoğunlaştığı anlaşılmak-
tadır. Dioskorides'in kitabına İtalyan
bilgini Pierre Andre Matthioli'nin yazdığı
Latince şerh, Belgrad Divanı tercümanı
Osman b. Abdülmennân tarafından *Kitâ-
bü'n-Nebât* adıyla ve bazı ilâvelerle Türk-
çe'ye kazandırılmıştır. İbnü'l-Baytâr'ın
Kitâbü'l-Câmî' adlı müfred ilâçlara dair
eseri, üçü Timurpaşaoğlu Umur Bey için
olmak üzere altı ve İbnü'l-Avvâm'ın *Kitâ-
bü'l-Filâha'sı* da iki defa Türkçe'ye çev-
rilmiştir (İzgi, II, 179, 181, 224).

Modern anlamda sistemli botanik öğ-
retimine ilk defa, aynı günde açılmış (14
Mart 1827) Tıbhâne-i Âmiri ve Cerrahhâ-

İbnü'l-Baytâr'ın *el-Müfredât* adlı eserinin unvan sayfası
(Halep Ahmediyye Ktp., nr. 1266)

ne-i Âmiri askerî okullarında başlandı ve
dersler tabip muallim İstefan Karateodo-
ri tarafından verildi. 1839'da bu iki oku-
lun Mekteb-i Adliyye-i Tıbbiyye (askerî tıbbi-
ye) adıyla birleştirilerek başına Avus-
turyalı doktor Karl Ambros Bernard'ın ge-
tirilmesinden sonra daha sistemli hale
gelen öğretim, Bernard'ın yazdığı Fran-
sızca botanik ders kitabının Karateodori
ve daha sonra hekimbaşı olan Sâlih Efendi
tarafından okutulmasıyla sürdürülmüş-
tür. Ardından genişletilerek Türkçe'ye çe-
virdiği *İlm-i Hayvânât ve Nebâtât* (İs-
tanbul 1282) adlı kitapla da bu ilim dalı-
nın kurulmasında büyük emeği geçen He-
kimbaşı Sâlih Efendi'nin yanında öğrenci-
si tabip Mehmed Ali Bey de (Hacı Ali Paşa)
yer almış ve uzun yıllar Mekteb-i Adliyye-i
Tıbbiyye'de, 1867'de kurulan Mekteb-i
Mülkiyye-i Tıbbiyye'de (sivil tıbbiye) ve
1908'de bu iki okulun birleştirilmesiyle
meydana getirilen Dârülfünun Tıp Fakül-
tesi ile ona bağlı Eczacı Mekteb-i Âlisi'n-
de hocalık yapmış ve kısmen tercüme,
kısmen telif ederek hazırladığı *İlm-i Ne-
bâtât-ı Tıbbiye* (İstanbul, ts.) adlı eseriyle
yine kendi çevirisi olan *Kitâbü'n-Nebâ-
tât*'ı okutmuştur. Modern botanik il-
minin asıl kurucusu olarak Hacı Ali Paşa'nın
yardımcısı Esad Şerafeddin Bey (Köp-
rülü) kabul edilmektedir. Esad Şerafeddin

Bey en ünlüleri *Nebâtât-ı Saydalâniye* (1912) olan birçok botanik kitabının sahibidir. Türkiye'de ilk defa tıbbî bitkiler bahçesi, tropikal bitkiler serası ve botanik öğretim uygulamaları için laboratuvar kuran kişi ise muallim Şerafeddin Tevfik Bey'dir (Tertemiz).

BİBLİYOGRAFYA :

Câbir b. Hayyân, *Muhtârü resâ'il* (nşr. P. Kraus), Kahire 1354/1935, s. 97-114, 380-391; Ali b. Rabben et-Taberî, *Firdevsü'l-hikme* (nşr. M. Zübeyr es-Siddîki), Berlin 1928, s. 394, 398, 402, 417; Kindî, *Resâ'il*, s. 383; İbn Vahşiyye, *el-Filâhatü'n-Naba'iyye* (nşr. Tevfik Fehd), Dimaşk 1993-95, I-II, tür.yer.; Fârâbî, *İhşâ'ü'l-'ulûm* (nşr. Osman M. Emîn), Kahire 1298, s. 119; Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî, *Mefâtihu'l-'ulûm* (nşr. İbrâhîm el-Ebyârî), Beyrut 1409/1989, s. 154; İbn Sînâ, *Fî Akşâmî'l-'ulûmî'l-'aqliyye* (*Tis'ü resâ'il* içinde), İstanbul 1298, s. 75; a.mlf., *eş-Şifâ' et-Tabî'iyât* (7), s. 3-38; Bîrûnî, *eş-Şaydele: al-Bîrûnî's Book on Pharmacy and Materia Medica* (nşr. ve trc. Muhammed Saîd - Rânâ İhsan İlâhî), Karaçi 1973, s. 10-11; İbn Sîde, *el-Muhaşşas*, Bulak 1316-21, III/10, s. 170; III/11, s. 12-14; III/12, s. 4-11; ayrıca bk. tür.yer.; Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-İşbîlî, *el-Muknî' fi'l-filâha* (nşr. Salâh Cerrâr - Câsîr Ebû Safiyye), Amman 1402/1982, s. 6, 13, 24, 69, 112, 123; İhvân-ı Safâ, *Resâ'il*, Beyrut 1376-77/1957, I, 271; II, 150-177; İbnü'l-Baytâr, *Tefsiru Kitâbi Diyâşkürîdûs* (nşr. İbrâhîm Merâd), Beyrut 1989, s. 109; İbnü'l-İbrî, *Müntehabü Kitâbi Câmî'l-müfredât li-Ahmed b. Muhammed el-Gâfîkî* (nşr. ve trc. M. Meyerhof - G. Sobhy), Kahire 1932, s. 9; İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 1144-1145; Ernst H. F. Meyer, *Geschichte der Botanik*, Königsberg 1856, III, 133, 326; L. Leclerc, *Histoire de la médecine arabe*, Paris 1876, I, 298-300; Sezgin, *GAS*, IV, 303-346; Mohamed Nazir Sankary, *The Cilician Dioscorides' Plant Materia Medica as Appeared in Ibn al-Baitar*, Halep 1989, s. 15; Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul 1997, II, 177-182, 219-228; Aykut Kazancıgil, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, İstanbul 1999, s. 283-284, 291-293; Bruno Silberberg, "Das Pflanzenbuch des Abû Hanîfa ad-Dinawarî", *ZA*, XXIV (1910), s. 225-265; XXV (1911), s. 39-89; Toufic Fahd, "Botany and Agriculture", *Encyclopedia of the History of Arabic Science* (nşr. Roshdi Rashed), London-New York 1996, III, 813-852; Hüşeng A'lam, "Botanical Studies on Iran", *Elr*, IV, 390-395; Mahmut Kaya, "İbn Vahşiyye", *DİA*, XX, 437-438.

İLHAN KUTLUER

İLM-i NÜCÛM

(bk. İLM-i FELEK).

İLMÂM

(إِلْمَام)

Şiirde başka şairlerden yapılan mâna intihali (bk. İNTİHAL).

el-İLMÂM

(إِلْمَام)

İbn Dakikül'îd'in
(ö. 702/1302)

ahkâm hadislerini ihtiva eden eseri.

Tam adı *el-İlmâm bi-eḥâdîsi'l-ahkâm* olan eserde hadis imamlarından en az birisi tarafından güvenilir kabul edilen râvilerin rivayet ettiği ve hadis hâfızlarının ya da müctehid fakihlerin sahih saydığı 1632 (bazı neşirlerde 1474) hadis bir araya getirilmiştir. Hadislerin senedinde sadece sahâbî râviler zikredilmiş, "Kitâbü't-Tahâre"den başlamak üzere hemen bütün fıkıh bablarına yer verilmiştir. İbn Dakikül'îd, titiz bir çalışma ile kaleme aldığını belirtiyorsa da müstensihlerden, ayrıca eserini temize çekmeden vefat eden müellifin pek düzgün olmayan yazısından kaynaklanan bazı hatalara dikkat çekilmiştir (Sübkî, IX, 212, 246).

Eser, *el-İlmâm bi-eḥâdîsi'l-ahkâm* adıyla önce Muhammed Saîd el-Mevlevî tarafından notlar eklenerek (Dimaşk 1383/1963; Riyad 1383/1963; Beyrut 1406/1986), daha sonra çeşitli nüshaları ve bu neşir dikkate alınmak suretiyle Hüseyin İsmâ'il el-Cemel tarafından (I-II, Riyad 1414/1994) yayımlanmış, bu neşirde hadislerin kaynakları gösterilmiş ve muhtelif nüshalarda yer alan farklı rivayetler esere ilâve edilmiştir.

Ahkâm hadisleri konusunda daha önce yazılanların en geniş olan ve zaman zaman hadislerin sıhhatini tesbit hususunda kaynak olarak gösterilen *el-İlmâm* üzerine muhtelif şerh ve ihtisar çalışmaları yapılmış olup bunlardan müellifin *Şerhu'l-İlmâm bi-eḥâdîsi'l-ahkâm*'ı sadece ilk altı hadisin geniş bir şerhinden ibarettir (I-II, nşr. Abdülazîz b. Muhammed es-Saîd, Riyad 1418/1997). Geri kalan kısmının mevcut olup olmadığı tesbit edilemeyen bu şerhte râvilerin biyografileri, hadislerin hangi kaynaklarda geçtiği, kelimelerinin dil yönünden açıklaması ve fıkıh meseleleri üzerinde durulmuştur. Yine müellifin henüz müsvedde halinde iken kaybolduğu söylenen yirmi veya yirmi beş cilt hacmindeki *el-İlmâm* adlı kitabının *el-İlmâm*'ın şerhi olduğu ileri sürülmüşse de eserin ilk cildini ihtiva eden bazı yazmaların incelenmesi sonunda bunun müstakil bir çalışma olduğu anlaşılmıştır (İbn Dakikül'îd, *Şerhu'l-İlmâm bi-eḥâdîsi'l-ahkâm*, neşredenin girişi, I, 3-14; Muhammed Râmîz el-Uzeyzî, s. 144-146). Kaynaklarda *el-İlmâm*'ı İbn Nâsirüddin'in de şerhettiği kaydedilmektedir.

İbn Dakikül'îd'in talebesi Kutbüddin el-Halebî eseri *el-İhtimâm bi-telḥîşi Kitâbi'l-İlmâm* adıyla ihtisar etmiş (nşr. Hüsam Riyâz, Beyrut 1410/1990), çalışmasında müellifin bazı hatalarını düzeltmiş, hadislerin kaynaklarını tesbit etmiş ve eserde bulunmayan bir kısım rivayetleri eklemiştir. İbn Balabân'ın *Telḥîsü'l-İlmâm fi eḥâdîsi'l-ahkâm* (*el-İhkâm li-eḥâdîsi'l-İlmâm*) adlı muhtasarının bir nüshası Halep'te bulunmaktadır (Kettânî, s. 383; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 66). Şemseddin İbn Abdülhâdî'nin *el-Muharrer* adıyla kaleme aldığı muhtasar ise önce Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Müzeynî'nin tashihleriyle *el-Muharrer fi'l-hadîs fi beyâni'l-ahkâmî's-şer'iyye* (Kahire, ts. [el-Mektebetü't-ticâriyyetü'l-kübrâ]), daha sonra Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşî ve diğerleri tarafından *el-Muharrer fi'l-hadîs* (I-II, Beyrut 1405/1985) adıyla yayımlanmıştır. Cemâleddin Yûsuf b. Hasan el-Hamevî bu ihtisarı esas alarak eseri şerhetmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Dakikül'îd, *el-İlmâm bi-eḥâdîsi'l-ahkâm* (nşr. Hüseyin İsmâ'il el-Cemel), Riyad 1414/1994; ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 17-32; a.mlf., *Şerhu'l-İlmâm* (nşr. Abdülazîz b. Muhammed es-Saîd), Riyad 1418/1997, neşredenin girişi, I, 3-26; a.mlf., *el-İktirâh fi beyâni'l-işlâh* (nşr. Kattân Abdurrahman ed-Dûrî), Bağdad 1402/1982, neşredenin girişi, s. 112-123; Sübkî, *Ṭabakât* (Tanâhî), IX, 212, 246; *Keşfü'z-zunûn*, I, 158; Brockelmann, *GAL*, II, 75; *Suppl.*, II, 66; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe* (Özbek), s. 383; Muhammed Râmîz Abdülfettâh Mustafa el-Uzeyzî, *İbn Dakikül'îd: 'Aşruhü, hayâtühü, 'ulûmühü ve eşeruhü fi'l-fıkıh*, Amman 1988, s. 144-146; Celâleddin Ahmed en-Nûrî, "el-İlmâm İbn Dakikül'îd: Hayâtühü ve âşruhü", *el-Ba'sû'l-İslâmî*, XXXVII/4, Leknev 1412/1992, s. 80-85.

ABDULLAH AYDINLI

İLME'İ-YAKİN

(علم اليقين)

Kesinlik açısından ilk basamakta bulunan doğru bilgiyi ifade eden bir tabir.

Sözlükte "bir şeyi gerçek haliyle idrak etmek" anlamına gelen ilim ile "gerçeğe uygun kesin hüküm, inanç veya bilgi" mânasındaki yakın kelimelerinden meydana gelen terkip, "kesin olan akfî ve nakfî delillerin ifade ettiği bilgi" diye tanımlanabilir. İlme'î-yakîn tabiri Kur'an'da sadece bir yerde geçmekte (et-Tekâsür 102/5) ve insanların ölümle ilgili bilgilerini şuurlu ve sürekli hale getirmeleri durumunda boş şeylerle övünüp ebedî saadetlerini ihmal etmeyeceklerini belirtmektedir. Âlim-